

Daiktavardžio *akmuo* semantinis ir darybinis laukas

Jolanta VASKELIENĖ
Šiaulių universitetas

*Ir paukštis dar / ne viskas, /
ir akmuo, / o sauja žemių / viskas
(Antanas Kalanavičius)*

Pagrindiniai žodžiai: *darinys, vedinys, dūrinys, darybiniai sinonimai, darybiniai variantai.*

Veldinys *akmuo*, kurį turi ne tik mūsų kaimynai latviai (la. *akmens*), bet ir daugybė indoeuropiečių kalbų, pasak Algirdo S a b a l i a u s k o (1990, 45), randamas beveik visuose pirmuosiuose lietuvių kalbos paminkluose. Apie tokius leksikos vienetus dažnai susidaro dideli semantiniai ir darybiniai laukai. Ne išimtis ir šiuo atveju: *Frazeologijos žodyne* (2001) pateikta per septyniasdešimt frazeologizmų, o *Lietuvių kalbos palyginimų žodyne* (1985) – keturiolika palyginimų, kurių narys yra daiktavardis *akmuo*. *Lietuvių kalbos žodyne* (toliau – *LKŽe*), tarmių žodynuose ir įvairiuose šaltiniuose rasti 79 dariniai¹ (36 vediniai ir 43 dūriniai), kurie ir formaliai, ir semantiškai remiasi daiktavardžiu *akmuo*: 66 daiktavardžiai, 8 būdvardžiai ir 5 veiksmažodžiai. Taigi daiktavardis *akmuo* yra nemažo darybinio lauko centras, o iš jo sudaryti dariniai tarpusavyje susiję įvairiais darybiniais santykiais. Pastebėta, kad iš to paties pamatinio žodžio – daiktavardžio *akmuo* – išvesti bendrašakniai dariniai neretai sudaro darybinių sinonimų (toliau – DS) eiles, o kai kurie dariniai laikytini darybiniais variantais (DV). (*Darybiniai sinonimai* yra iš to paties pamatinio žodžio su skirtingais darybos formantais sudaryti tapačią arba panašią leksinę reikšmę turintys dariniai, o *darybiniai variantai* yra iš to paties pamatinio žodžio su tuo pačiu darybos formantu sudaryti dariniai, besiskiriantys šalutine darybos priemone – šaknies balsiu ar priebalsiu, priešdėlio varijavimu, jungiamuoju balsiu ir pan., žr. V a s k e l i e n ė 2000; Ž u p e r k a 1983; 1997).

Šio straipsnio objektas – *LKŽe*, tarmių žodynuose, kituose šaltiniuose rasti dariniai, kurių pamatinis žodis (vienas iš pamatinių žodžių) yra daiktavardis *akmuo*. Darbo tikslas – paanalizuoti, kokių darinių lietuvių kalbai davė (ir duoda) daiktavardis *akmuo*, kokie darybiniai ir semantiniai santykiai susiklosto tarp bendrašaknių darinių. Surinkti pavyzdžiai tiriami *aprašomuoju analitiniu* metodu, dariniai analizuoti taikant *šiuolaikinės darybinės analizės* metodus, aptariant darybinius sinonimus taikomas *pakeitimo (substitucijos)* metodas.

¹ Priskaičiavus variantus – 95 dariniai (43 vediniai ir 52 dūriniai).

1. Įvairiuose šaltiniuose rasti 25 daiktavardžių vediniai, kurių pamatinis žodis yra daiktavardis *akmuo*. Reikia pasakyti, kad į *LKŽe* neįtraukiami *deminutyvai*, taigi šiame žodyne randame tik deminutyvų priesagas ir specialią reikšmę turinčius vedinius: *akmenaitis*² ‘vaisiaus kauliukas’, *akmenėliai* ‘toks vaikų žaidimas; „liškos“’, *akmenėlis* 1. ‘vario sulfatas’; 2. ‘lydinys gauti kibirkščiai žiebtuvėliuose’, *akmeniokas* ‘pusėtinio dydžio akmuo’ (tai vidutiniškumą nusakantis deminutyvas), *akmeniukas* žr. ‘akmenėlis 2’³. Kai kurie deminutyvai pateikiami tarmių žodynuose, antai vediniai *akmenėlis* ir *akmenykas* fiksuoti Aloyzo Vidugirio *Zietelos šnektos žodyne* (*ZIŠŽ* 48), deminutyvai *akmenėlis* ir *akmenaitis* – Jono Petrausko ir Aloyzo Vidugirio *Lazūnų tarmės žodyne* (*LTŽ* 19), o į *Druskininkų tarmės žodyną* įtrauktas priesagos *-ynas* vedinys *akmenynas* (‘akmenukas’, žr. *DTŽ* 12). Lietuvių kalbos tekstuose vartojama ir daugiau įvairias priesagas turinčių deminutyvų, išvestų iš daiktavardžio *akmuo* – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne* (toliau – *Tekstynas*, *T*) ir paieškos sistemoje *Google* (*G*) rasta pavyzdžių, kuriuose vartojami darybiniais sinonimais laikytini su įvairiomis priesagomis sudaryti deminutyvai *akmenaitis*, *akmenėkas*, *akmenėlis*, *akmenytis*, *akmeniūkštis*, *akmenukas*, *akmenutis*, *akmenužis*: *Ir auksiniai brastos akmenaičiai mirgės, ir smagiai purkštaus arklys T; Čia akmenys, nuo nedidelio akmenėko iki išpūdingų <...> uolų G; Didingas Puntuko akmuo stovi lyg būtų eilinis akmeniūkštis G; Jiems kužda akmenužiai prabudę G; kalno šlaitas, tarsi sustingusi griūtis, akmenys, akmenukai, akmenėliai, akmenyčiai, it veidrodžio šukės žerinti žėručio skalda T*. Pastarajame pavyzdyje deminutyvai, pavartoti po pamatinio žodžio *akmuo*, atlieka stiprinamąją, patikslinamąją funkciją, o vartojant darybinius sinonimus išvengiama grynojo pakartojimo. *Dieveniškų šnektos žodyne* pateikti deminutyvams būdingas priesagas turintys vediniai *akmenėlis* ir *akmenukas* aiškinami pamatiniu žodžiu *akmuo* (t. y. variantu *akmuoj* ‘uoliena, jos gabalas’, žr. *DŠŽ* 6).

Iš daiktavardžio *akmuo* išvesti 7 vietų pavadinimų darybos kategorijos vediniai taip pat sudaro DS eilę; penki bendrašakniai vediniai pateikti *LKŽe*, tai bendrinei kalbai neteiktinas hibridas *akmenyčia* 2. ‘akmenų krūva, akmenynė’, *akmenynas* 1. ‘vieta, kur daug akmenų’, *akmenynė* ‘dirva, žemė, kur daug akmenų, akmenuota lauko vieta’, *akmenytė* ‘akmenynė’, *akmenojus* žr. ‘akmenynė’, tokią pat leksinę reikšmę turi ir *LKŽe* nefiksuotas vedinys *akmenija* ‘akmenynas’, sudarytas su kuopiniams dariniams būdinga priesaga *-ija*, kuri „pasirodo ir vediniuose, padarytuose iš daiktavardžių, žyminčių negyvuosius daiktus“ (*S m o c z y n s k i* 2006, 171; dar žr. *S k a r d ž i u s* 1996, 80), ir alytiškių *akmenuva* ‘akmenynė’ (*S k a r d ž i u s* 1996, 382), plg.:

² Žodžių reikšmės pateikiamos iš *LKŽe*.

³ Kai tarmėje vartojamas daiktavardžio *akmuo* variantas *akminas*, iš jo išvesti dariniai turi kamieną *akmin-*, tai yra *akminiukas*, *akminynas* ir pan. (*ŠRDŽ* 24).

<i>Akmenyčioj niekas neauga LKŽe. ... bet jos kurpaitė spardyto šią akmenyčių tiktai dėl Zigmanto T.</i>	<i>Jo sklypas – vienas akmenynas LKŽe. Jis mėgsta pasikaitinti saulės nušviestame akmenyne T.</i>	<i>Būtum bandęs toje akmenynėje bėgti, neabejok, tuoj pasivyto „gerojo“ enkavedisto kulka T.</i>	<i>Trina trina galvijus (gano vis) po akmenytę, iš kur bebūs pieno? LKŽe.</i>	<i>O ir gausiau akmenimis nusėtos vietos taip pat turi savo pavadinimą: akmenynas, akmenojus, kūlija, kūlinė, riedulynas G.</i>	<i>Kaip tik šalia akmenijos daug gėlių įvairiųskveriukų G.</i>
--	---	--	---	---	--

Tai dideliu sinonimiškumo laipsniu pasižymintys žodžiai – sukeitus vedinius vietomis nei žodžių junginių, nei sakinių prasmė iš esmės nesikeičia (*neauga akmenynėje / akmenyne / akmenytėje / akmenojuje / akmenijoje / akmenuvoje* ir pan.), tik, matyt, vediniai *akmenyčia*, *akmenojus*, *akmenija* ir *akmenuva* dabartinėje lietuvių kalboje vartojami itin retai arba ne(be)vartojami – *Tekstyne* pateiktas vienas priesagos *-yčia* vedinio vartosenos pavyzdys, o daiktavardžiai *akmenojus*, *akmenija* ir *akmenuva* į *Tekstyną* neįtraukti.

Vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų kategorijai priklauso šie vediniai: *akmeninis*, *-ė* ‘akmenų skaldytojas’, *akmuva* žr. ‘akmuo 1’, *akmenojis* ‘mineralas’ (pastarasis vedinys yra sudarytas su priesaga *-ojis*, kurios nerandame daugelyje kalbotyros veikalų (žr. LKG; Pakerys 1994; Skardžius 1996), bet ji minima Sauliaus A m b r a z o (2000, 53) knygoje. Šiai darybos kategorijai skirtinas ir daiktavardis *akmenė* ‘giesmininkų šeimos paukštis, kultupys’; sunku tiksliai pasakyti, ar tai priesagos *-enė* vedinys iš *akmuo*, ar galūnės *-ė* vedinys iš ilgesnio kamieno *akmen-s*, *akmen-i* ir pan. Kyla klausimas, ar paukščio pavadinimas *akmenė*⁴ sudaro darybos opoziciją su daiktavardžiu *akmuo*, ar esamas semantinis pamatavimas pakankamas. *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* apie šiuos strazdinių paukščių genties atstovus rašoma, kad jie „lizdus krauna akmenų krūvose“ (VLE XI 224), taigi abejonių dėl semantinio pamatavimo nelieta.

Darybinių variantų porą sudaro *asmenų* pagal profesiją pavadinimai, sudaryti su priesaga *-ininkas / -ninkas*: *akmenininkas* 1. ‘akmenkalys, akmentašys’ ir *akmenininkas* žr. ‘akmenininkas 1’. Šie bendrašakniai vediniai į DS eilę su dūriniais (žr. 2.2 skyrelį).

2. Sudurtiniai daiktavardžiai. LKŽe rastas 41 dūrinys, kurių vienas iš sandų remiasi daiktavardžiu *akmuo* – 18 su *daiktavardiniu* (2.1) ir 23 su *veiksmožodiniu* antruoju sandu (2.2).

2.1. 10 dūrinių, kurių pirmasis sandas remiasi daiktavardžiu *akmuo*, yra su antruoju *daiktavardiniu* dėmeniu: tai dažniausiai konkretų daiktą / dalyką reiškiantys determinatyviniai dūriniai. Pirmuoju dėmeniu *akmuo* dažniausiai nurodoma paskirtis (*akmengražtis* ‘gražtas akmeniui, uolai gręžti’ (: *akmens*, *gražtas*), *akmen-*

⁴ Kitas to paties paukščio pavadinimas yra *kūlupis*, o LKŽe pateikiamas variantas *kultupys*.

pjūklis ‘pjūklas akmenims pjauti’ (: *akmens, pjūklas*)), būdingas daiktinis požymis (*akmenbetonis* ‘betonas su akmenimis’ (: *akmens, betonas*), *akmenpinigiai* ‘mokestis už važiavimą per tiltą, maitas’ (: *akmens, pinigai*), *akmeslenkstis* ‘akmuo prie slenkščio, kad geriau būtų eiti į trobą’ (: *akmens, slenkstis*), *akminkelis* žr. ‘akmeninkelis’ (: *akminas, kelias*)), rūšies sąvoka (*akmenligė* ‘susirgimas, kurio priežastis – įvairiuose žmogaus organuose susidarę akmenys, vadinamas akmenlige’ ir variantas *akmeligė* (ZŠŽ 28) (: *akmens, liga*)), augalo pavadinimas *akmengrūdis* ‘ežeininių šeimos augalas, kietagrūdis’ (: *akmens, grūdas*), o neigiamą semą turintys žmogaus pavadinimai *akmengalvis*, -ė ‘sunkios galvos žmogus, negabus’ (: *akmens, galva*) ir *akmenširdis*, -ė ‘negailestingas žmogus, kietaširdis’ (: *akmens, širdis*) laikytini metaforiniais dūriniais: *Jis neišeis mokslo, kad toks akmengalvis LKŽe; Į ką bepažvelgdavo, tuoj pasijusdavo meilės įžadų laužytojas, akmenširdis T.*

8 sudurtinių daiktavardžių antrasis sandas remiasi daiktavardžiu *akmuo*; 6 dūrinių pirmasis dėmuo taip pat yra daiktavardis: *dirvakmenis* ‘dirvinis akmuo’ (: *dirva, akmens*), *kalkakmenis* ‘kalkinis akmuo’ (: *kalkės, akmens*), *laukakmenis* ‘lauko akmuo’ (: *laukas, akmens*), *molakmenis* ‘lauko špatas’ (: *molis, akmens*), chemijos terminas *vynakmenis* ‘rūgšti kalio druska, išsiskirianti iš vyno sulčių <...>’ (: *vynas, akmens*) ir į žodynus neįtrauktas individualus darinys *inkstakmenis* (: *inkstas, akmens*); dūrinio *brangakmenis* ‘brangusis akmuo’ (: *brangus, akmens*) pirmasis sandas yra būdvardis, o žodynuose nefiksuoto sudurtinio daiktavardžio *graužakmenis* (: *graužė, akmens*) pirmasis sandas remiasi veiksmažodžiu. Šie be jungiamojo balsio sudaryti dūriniai pagal sandų reikšmių tarpusavio santykį yra determinatyviniai – jų pirmasis sandas apibrėžia antrąjį. Štai platesnė leksinė aplinka, kurioje vartojami dūriniai⁵: *Kalkakmenį ėda jūrų vėjai ir druskos T; Jaučiau Žemutinės pilies požemių akmenis, jų skerspjūvį, margą laukakmenių raštą T; Laukuose galima rasti raudonų vieno molakmenio gabalų LKŽe; Varis redukuojamas vynakmenio druska LKŽe; Bastosi su savo inkstakmeniais po kambarius T; Dievybių statulas sudaužė, brangakmenius išlupo, o metalą išsiuntė į Kiniją perlydyti T; atšlaime žiojas vis didesni žemės lopai, juodos, seniai nematytos žemės su graužakmeniais, žvyrium T.*

Visi antrąjį daiktavardinį sandą turintys dūriniai remiasi daiktavardžio *akmuo* priesaginiu kamieniu *akmen-*, manoma, kad į tarminį daiktavardį *akmeligė* ir *LKŽe* pateiktą *akmeslenkstis* perėjęs trumpesnis kamieno variantas, nes jungiamasis balsis *-e-* dūriniais nebūdingas.

2.2. 23 dūriniai⁶ yra su *veiksmažodiniu* antruoju sandu, o pirmuoju dėmeniu einančiu daiktavardžiu *akmuo* dažniausiai pasakomas veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo objektas. Didžioji dalis daiktavardinį pirmąjį dėmenį turinčių lietuvių kalbos dūrinių savo reikšme primena veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų vedinius (plg. *LKG* 463). Tai būdinga ir aptariamiesiems dariniams, nes didžiausią grupę sudaro *asmenų* pavadinimais laikytini sudurtiniai daiktavardžiai:

⁵ Sudurtinis daiktavardis *dirvakmenis* neįtrauktas nei į *DŽ*, nei į *Tekstyną*, *LKŽe* taip pat nepateikia nė vieno jo vartosenos pavyzdžio.

⁶ Su darybiniais variantais žodžių skaičius išauga iki 33.

akmendauža ‘akmenskaldis’ (: *akmens, daužė*), *akmengrindis*, -ė ‘kas grindžia akmenimis’ (: *akmens, grindė*), *akmentašys*, -ė ‘akmenų tašytojas’ (: *akmens, tašė*), *akmenvežis*, -ė ‘kas veža akmenis’ (: *akmens, vežė*), itin gausu *darybinių variantų* – iš tų pačių pamatinių žodžių sudaryti dūriniai skiriasi šalutine darybos priemone: galūne (1), šaknies balsiu (2), jungiamuoju balsiu (3) arba galūne ir jungiamuoju balsiu (4). 1) *Akmengraužis*, -ė ir *akmengraužys*, -ė ‘akmenų skaldytojas (paraku)’ (: *akmens, graužė*), *akmenkalis*, -ė ‘akmeninių daiktų kalėjas, akmeninkas’ ir *akmenkalys*, -ė žr. ‘akmenkalis’ (: *akmens, kalė*), *akmenmuša* žr. ‘akmenmušis 1’, *akmenmušis*, -ė 1. ‘akmenskaldis’ ir *akmenmušys*, -ė⁷ (: *akmens, mušė*), *akmenskalda* žr. ‘akmenskaldys’ ir *akmenskaldys*, -ė ‘akmenų skaldytojas’ (: *akmens, skaldė*); 2) *akmenskalys*, -ė žr. ‘akmenskaldys’ ir *akmenskelys*, -ė žr. ‘akmenskaldys’ (: *akmens, skėlė*). 3) Darybiniais variantais laikytini su jungiamuoju balsiu ir be jungiamojo balsio iš dėmenų *akmuo* ir *versti* sudaryti dariniai *akmeniavertis*, -ė ‘kas akmenis verčia’ ir *akmenvertis*, -ė ‘kas akmenis verčia, labai stiprus’ (pastarasis dūrinys gali būti vartojamas ne tik tiesiogine, bet ir perkeltine reikšme – kalbant apie stiprų žmogų). 4) Galūne ir jungiamuoju balsiu skiriasi iš daiktavardžio *akmuo* ir veiksmažodžio *laužti* sudaryti DV *akmenlaužis*, -ė ‘akmenų laužėjas’ ir *akmenialaužys*, -ė ‘akmenų skaldytojas’. DS eilę sudaro dūrinys *akmentašys*, -ė ‘akmenų tašytojas’ (: *akmens, tašė*), darybiniai variantai *akmenkalis*, -ė ‘akmeninių daiktų kalėjas, akmeninkas’ / *akmenkalys* žr. ‘akmenkalis’ (: *akmens, kalė*) ir *akmenininkas*, -ė ‘akmenkalys, akmentašys’ / *akmenininkas*, -ė žr. ‘akmenininkas 1’ (žr. 1 skyrelį). Šie tapačią leksinę reikšmę ir tą patį pamatinį žodį (vieną iš jų) turintys dariniai pasižymi dideliu sinonimiškumo laipsniu ir gali keisti vienas kitą įvairiuose kontekstuose, tačiau, kaip rodo *Tekstyno* duomenys, dabartinėje kalboje tokia leksinė reikšmė dažniausiai vartojamas dūrinys *akmentašys*, -ė. Štai platesnė leksinė aplinka su bendrašakniais dariniais:

<i>Nestokoja užsakymų tik dievadirbiai ir akmentašiai</i> T.	<i>Buvo trys broliai: vienas akmenkalis, vienas kalvis, trečias meistras</i> LKŽe.	<i>Akmenkalys</i> vertina kuklumą ir prastumą T.	<i>Ieškome meistro akmenininko</i> G.	<i>Siuntė <...> ir dailides medžių, ir akmenykus akmenų sienoms</i> LKŽe.
--	--	--	---------------------------------------	---

Asmens pavadinimu laikytinas su veiksmažodiniu antruoju sandu sudarytas į žodynus neįtrauktas dūrinys *akmenraižys* (: *akmens, raižė*): *Agatas daugybę šimtmečių buvo mėgiamas [= mėgstamas] kolekcionierių ir akmenraižių* T.

Veiksmažodinį antrąjį dėmenį turi gyvių pavadinimai *akmengraužis* ‘tokia žuvis, kirtiklis’ (: *akmens, graužė*) ir *akmenlinda* ‘tokia šimtakojų rūšis’ (: *akmens, lindo*). Neologizmo pažymą LKŽe turintis į *Tekstyną* neįtrauktas dūrinys *akmengrinda* ‘akmens grindimas, grindinys’ (: *akmens, grindė*) įeina į darybinių sinonimų eilę su dabartinėje lietuvių kalboje įprastais iš veiksmažodžio *grįsti* su priesagomis *-inys* ir *-imas* sudarytais vediniais *grindinys* 1. ‘akmeninis ar plytomis grįsta vieta

⁷ Šis dūrinys pateiktas *Sinonimų žodyne* (žr. SŽ 6), bet neįtrauktas į LKŽe.

(kiemas, gatvė) ir *grindimas* 2. ‘grindinys’, plg.:

<i>Akmengrinda</i> turi savo „žemėlapi“, kad galėtų patekti prie ypatingų akmenų G.	Senovinio pylimo grindinys išliko to skardžio pakraščij LKŽe.	Grindimas išgriuvęs, ly-nant purvų iki kelio LKŽe.
---	--	---

Augalo pavadinimai *akmengrauzė* ‘uolaskėlė’ (: *akmens, grauzė*), *akmenlaužis* ‘uolaskėlė (Saxifraga)’ (: *akmens, laužė*) ir *akmenardė* ‘uolaskėlė’ (SŽ 6) (: *akmens, ardė*) taip pat laikytini darybiniais sinonimais, nes visi ne tik remiasi daiktavardžiu *akmuo*, bet ir turi tokią pačią leksinę reikšmę ir gali vienas kitą pakeisti tekste.

Kai kurie dūriniai yra *įrankių, mašinų* ar šiaip *prietaisų, priemonių* pavadinimai, pvz.: *akmenskaldė* ‘akmenų skaldomoji mašina’⁸ (: *akmens, skaldė*), *akmen-trupė* ‘akmenų trupinamoji mašina’ (: *akmens, trupinti*), *akmenvežiai* ‘vežimas akmenims vežti’ (: *akmens, vežė*), *akmenpjovė* (: *akmens, pjovė*) – „mašina akmens luitui iš uolienos masyvo išpjauti“ (žr. VLE I 234)⁹. LKŽe pateikto daiktavardžio *akmensvydis* ‘akmenų svaidomoji mašina’ darybiniais variantais laikytini *Tekstyne* rasti į žodynus neįtraukti daiktavardžiai *akmensvaidis* ir *akmensvaidė* – visi dūriniai remiasi daiktavardžiu *akmuo* ir veiksmazodžiu *svaidyti*, o skiriasi tik šaknies balsiu ir / arba galūne: *kariuomenė buvo gerai paruošta, turėjo artileriją ir akmensvaides T; kryžiuočiai daužė taranais pilies sienas, akmensvaidžiais mėtė į ją akmenis T*.

Sporto terminas *akmenslydis* (: *akmens, slydo*), aiškinamas kaip „komandinis olimpinis žiemos sportas, kartais vadinamas *šachmatais ant ledo*“ (V), taip pat kol kas į LKŽe nėra įtrauktas: *Manoma, kad akmenslydis atsirado 16 a. Škotijoje arba Olandijoje G*.

3. Būdvardžių daryba. Rasti 8 būdvardžiai¹⁰, kurių pamatinis žodis (vienas iš jų) yra daiktavardis *akmuo*. Su penkiomis itin dariomis priesagomis *-ėtas, -a, -ingas, -a, -inis, -ė, -iškas, -a, -(i)uotas, -a* ir galūne *-is, -ė* sudaryti būdvardžių vediniai *akmenėtas, -a, akmeningas, -a, akmeniškas, -a, akmenis, -ė, DV akmeninis, -ė* ir *akmeninas, -a* (ZISŽ 48). Trys dariniai, sudaryti su priesaga *-uotas, -a*, taip pat laikytini darybiniais variantais: priesagos *-en-* priebalsio kietumu skiriasi *akmenuotas, -a* ir *akmeniuotas, -a*, o *akmuotas, -a* remiasi trumpesniu (vienaskaitos vardninko) kamienu *akm-*. Visi iš daiktavardžio *akmuo* išvesti būdvardžiai kuria nors reikšme yra sinonimiški, pavyzdžiui, tapačią arba labai panašią leksinę reikšmę turi ir darybinių sinonimų eilę sudaro vediniai *akmenėtas* žr. ‘akmenuotas’ – *akmeningas* 1. ‘pilnas akmenų, akmenuotas’ – *akmenuotas* ‘iš akmenų; akmeningas’ / *akmeniuotas* žr. ‘akmenuotas’ / *akmuotas, -a* ‘akmenuotas’:

⁸ *Zanavykų šnektos žodyne* (2003, 28) pateikta kitokia šio dūrinio leksinė reikšmė – ‘vieta, kur skaldomi akmenys’.

⁹ Šis *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* pateiktas daiktavardis nefiksuojamasis nei LKŽe, nei *Tekstyne*, nei *Google*.

¹⁰ Skaičiuojant DV – 11 darinių.

<i>Akmenėtas upės dugnas kojas bado LKŽe. Aplink akmenėta išdžiūvusio molio rūsti aplinka su alojų, jukų ir mimožu medžiais T.</i>	Čia laukas akmeningas LKŽe. Apačioje, labai labai žemai, puotojantis upokšnis sruvo akmeninga vaga T.	Akmenuoti laukai eina ruožais LKŽe. Akmenuotais kalnų slėniais šniokščia vingrūs upe- liai T.	Yra... ažu raistelio kitas status kalnas ... akmeniuo- tas LKŽe.	Dirvos akmuo- tos , pievos kešutos, ne kaip mano ma- tušės LKŽe.
--	---	---	---	---

Šios darybinių variantų ir darybinių sinonimų eilės narių *akmenuotas*, *-a* ir *akmuotas*, *-a* vartoseną dabartinėje kalboje itin reta – jie nėra įtraukti nei į *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną*, nei į *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyną*.

Sinonimų eilę sudaro priesagų *-inis*, *-ė*, *-iškas*, *-a*, *-ingas*, *-a* ir galūnės *-is*, *-ė* vediniai *akmeninis*, *-ė* 1. ‘iš akmens ar akmenų padarytas’ – *akmeniškias*, *-a* 1. ‘iš akmens’ – *akmeningas*, *-a* 2. ‘akmeninis’ – *akmenis*, *-ė* 1. ‘1 akmeninis 1’. Sukeitus vedinius vietomis, nei žodžių junginių, nei sakinių prasmė iš esmės nesikeičia (plg. **akmeniški daiktai** – *akmeniniai* / *akmeniai daiktai*, **akmeningi rykai** – *akmeniniai* / *akmeniški* / *akmeniai rykai* ir pan.), tačiau šia leksine reikšme dabartinėje kalboje paprastai vartojamas priesagos *-inis*, *-ė* vedinys *akmeninis*, *-ė*. Štai platesnė bendrašaknių sinonimų leksinė aplinka:

<i>Gražus vaizdelis: į kalvą kyla akmeniniai laiptai T.</i>	Akmeniškų daiktų šiukštu į burną! LKŽe.	<i>O buvo tenai akmeningi rykai šeši padėti LKŽe.</i>	<i>Nesirūpino tas apie kūną, idant būtų ing ... akmenį grabą indėtas LKŽe.</i>
---	--	---	--

Rasti du į LKŽe neįtraukti dūriniai, turintys antrąjį veiksmažodinį sandą: *akmenmūris*, *-ė* (: *akmens*, *mūryti*) ir *akmensvaidis*, *-ė* (: *akmens*, *svaidė*) (plg. analogiškai sudarytus daiktavardžius 2.2). Kad tai būdvardžiai, o ne daiktavardžiai, parodo vartoseną – dūriniai yra daiktavardžių *siena* ir *patranka* pažyminiai: *netoli senojo Bernardinų sodo, akmenmūrių vienuolynų sienų, kurios slėpė... T; Arsenale buvo laikomos masyvios akmensvaidės patrankos T.*

4. Veiksmažodžių daryba. Iš daiktavardžio *akmuo* su penkiomis priesagomis sudaryti veiksmažodžiai *akmenauti*, *akmenėti*, *akmenytis*, *akmenintis*, darybiniai variantai *akmeniuoti* 1. ‘mušti, apmėtyti akmenimis’ ir *akmenuoti* žr. ‘akmeniuoti 1’. Vedinys *akmenauti* (‘rinkti akmenis, jų ieškoti’) turi darybinę reikšmę ‘ieškoti, rinkti, gaudyti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu’ (DLKG 389): *Vyro nė vieno nėra namie, visi išėjo akmenaut LKŽe.* Leksine reikšme ‘virsti į akmenį, kietėti, stingti’ darybinių sinonimų eilę sudaro vediniai *akmenėti* – *akmenintis* – *akmenytis* – *akmeniuoti* 2. Tiesa, skiriasi šių vedinių vartojimo dažnumas – priesagos *-ėti* vediniai vartojami įvairiuose kontekstuose (labai dažnai perkeltine reikšme), o sakinių su kitais šios sinonimų eilės nariais nepateikiama net žodynuose: *Dumble suspaustas medis akmenėja DŽ; Taip esu sielos skausmo apimta, jog rankos svyra, mintys akmenėja LKŽe; Matau, kaip jo veido bruožai stingsta, akmenėja T.*

Išvados

Straipsnyje aptarti 95 dariniai, kurių pamatinis (vienas iš pamatinių) žodis yra daiktavardis *akmuo*: 79 leksikos vienetai fiksuoti žodynuose, 16 į žodynus neįtrauktų darinių (arba darinių variantų) rasta kituose šaltiniuose (*Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne*, paieškos sistemoje *Google*, kalbotyros veikaluose, enciklopedijose etc.). Taigi kalbos vartotojai nesitenkina įprastais leksikos vienetais ir pagal esamus darybos modelius prireikus su(si)darė individualių darinių.

Iš daiktavardžio *akmuo* sudaryti dariniai tarpusavyje susiję įvairiais darybiniais ryšiais. Itin gausu *darybinių variantų* (16 eilių): tai dariniai, kurių pamatinis žodis (arba vienas iš pamatinių žodžių) yra daiktavardis *akmuo*, kurie turi tapačią leksinę ir darybinę reikšmę, tokį pat darybos formantą, bet skiriasi šalutine darybos priemone (morfonologiniais reiškiniais, jungiamuoju balsiu ir pan.). Darybinės ir leksinės reikšmės tapatumas / artimumas leidžia iš daiktavardžio *akmuo* su skirtingais formantais sudarytus darinius laikyti *darybiniais sinonimais* – aptartos 8 DS eilės.

Teigiama, kad dariniai iš penktosios linksniuotės daiktavardžių paprastai sudaromi ne iš trumpojo vienaskaitos vardininko kamieno, o iš ilgesnio, priesaginio, kamieno, t. y. remiamasi kamienais *piemen-*, *akmen-*, *dukter-* (žr. *U r b u t i s* 1978, 189). Tyrimas šią nuomonę patvirtino – beveik visi iš daiktavardžio *akmuo* sudaryti dariniai remiasi ilguoju kamieniu *akmen-*. Tendencijai nepaklūsta tik keli dariniai: daiktavardis *akmuva* ir būdvardis *akmuotas*, *-a* remiasi trumpesniu (vienaskaitos vardininko) kamieniu *akm-*; dūriniai *akmeslenkstis* ir *akmeligė* veikiau sisiai turi trumpesnę tarminę kamieno *akmen-* variantą; dūrinys *akminkelis* remiasi daiktavardžio *akmuo* LKŽe pateikto varianto *akminas* kamieniu. Tik 2 dūriniai iš 52 yra su jungiamuoju balsiu *-(i)a-* (*akmenialaužys*, *akmeniavertis*).

Literatūra ir šaltiniai

- A m b r a z a s 2000 – Saulius Ambrasas, *Daiktavardžių darybos raida II*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
- DŠŽ – *Dieveniškų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
- DTŽ – Gertrūda Naktinienė, Aldona Paulauskienė, Vytautas Vitkauskas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* internetinis leidinys. Prieiga internete: <<http://www.autoinf.lt/webdic/>>.
- Frazeologijos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
- G – paieškos sistema *Google*. Prieiga internete: <www.google.lt>.
- LKG – *Lietuvių kalbos gramatika*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1965.
- Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (elektroninio varianto I leidimas). Prieiga internete: <<http://www.lkz.lt>>.
- LTŽ – Jonas Petrauskas, Aloyzas Vidugiris, *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.

- P a k e r y s 1994 – Antanas Pakerys, *Akcentologija I, Daiktavardis ir būdvardis*, Kaunas: Šviesa.
- S a b a l i a u s k a s 1990 – Algirdas Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- S k a r d ž i u s 1996 – Pranas Skardžius, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- S m o c z y ņ s k i 2006 – Wojciech Smoczyński, *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
- ŠŽ – Antanas Lyberis, *Sinonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002.
- ŠRDŽ – Vytautas Vitkauskas, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1976.
- T – VDU Humanitarinių mokslų fakulteto Kompiuterinės lingvistikos centre parengtas *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*. Prieiga internete: <<http://donelaitis.vdu.lt/tekstynas>>.
- U r b u t i s 1978 – Vincas Urbutis, *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001; XI, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
- V – *Vikipedija*, interneto enciklopedija. Prieiga internete: <<http://lt.wikipedia.org/wiki/>>.
- V a s k e l i e n ė 2000 – Jolanta Vaskelienė, *Darybiniai sinonimai*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, I, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001; XI, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
- ZIŠŽ – Aloyzas Vidugiris, *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- ZŠŽ – *Zanavykų šnektos žodynas*, t. 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- Ž u p e r k a 1983 – Kazimieras Župerka, *Lietuvių kalbos stilistika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Ž u p e r k a 1997 – Kazimieras Župerka, *Stilistika*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.

The Semantic and Derivative Field of the Noun *akmuo* (Stone)

S u m m a r y

Keywords: *derivative, compound, derivative synonyms, derivative variants.*

The paper deals with the semantic and derivative field of the noun *akmuo*. This noun is the base word of 95 derivatives (including derivative variants): 79 of them are included in the *Dictionary of the Lithuanian Language*, in the *Dictionary of Synonyms*, in dialect dictionaries; 16 derivatives used in various linguistic texts, thesauruses, in *Corpus of Lithuanian Language*, *Google* etc. are not incorporated in the dictionaries.

Derivative synonyms are the kind of synonyms which have the same root, different derivational affixes and a very similar or identical lexical meaning. *Derivative variants* have identical derivational and lexical meaning, the same derivational affix and differ in vowel gradation, connecting vowel etc. Derivatives from the same basic word *akmuo* can be treated as derivative variants and derivative synonyms very often – 16 rows of derivative variants (e. g. *akmenskalys* – *akmenskelys*, *akmeniavertis* – *akmenvertis*) and 8 rows of de-

rivative synonyms (e. g. *akmenyčia* – *akmenija* – *akmenynas* – *akmenynė* – *akmenytė* – *akmenojus* – *akmenuva*) were discussed in this article.

The noun *akmuo* belongs to the fifth declension. Such nouns have two stems *piem-* and *piemen-*, *akm-* and *akmen-*. Almost all derivatives have the longer stem *akmen-*. So the derivatives of the noun *akmuo* correspond to the derivational sample. Only 2 compound words out of 52 have the connecting vowel *-(i)a-* (*akmenialaužys*, *akmeniavertis*).

J o l a n t a V A S K E L I E N Ė
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[v.jolanta@splius.lt]